

SANATTA TIP KONUSUNA YAKLAŞIM VE ÇAĞDAŞ SERAMİK SANATINDAN ÖRNEKLER¹

Sanatta Yeterlik Öğrencisi
Kübra Nur HASÇELİKOĞLU
Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü
Seramik Anasanat Dalı
Ankara / Türkiye
nurhascelikoglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6280-4811

Prof. **Tuğrul Emre FEYZOĞLU**
Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi
Seramik ve Cam Bölümü
Ankara / Türkiye
emrefeyzoglu@yahoo.com
feyzoglu@hacettepe.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6137-2447

Öz: Sanatsal aksiyonlarda hastalık, sağlık, salgın, tıp gibi konulardan etkilenme, eser meydana getirme olgusunun bir modülü gibi ölçümlenebilir. Bu kapsamda tıp, insanın yaşadığı dönemin koşul, düşünce ve deneyimlerinin sanata dönüşmesine esin kaynağı olabilmektedir. Sanatta tıp konusuna yaklaşım, geçmiş tarihlerden günümüze kadar hep var olmuştur. Tıp alanının sanat konusu olarak işlenmesi çok eskilere dayanmaktadır ki kil tabletler, resim, heykel ve daha yakın zamanlardaki fotoğraf gibi önemli ve bilgilendirici eserler bulunmaktadır. Ayrıca tıp alanında da sanattan ilham alınarak yapılan bir takım gelişmeler bulunmaktadır. Bazı çizimler, minyatürler belge niteliği taşımaktadır. Çalışmada bunların yanı sıra anatominin sanatta detaylı incelemesi ele alınmıştır. Bu çalışmayla, yazının icadından tıp sembollerine, tarihsel süreçte sanat ile tıp arasındaki ilişkiye, tıp konusunu eserlerinde işleyen sanatçılara yer verilmiş ve günümüzde çağdaş seramik sanatında işlenen güncel sağlık sorununun değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma ve yayın etiğine uygun şekilde hazırlanan bu yazıda, tıp konusuna yaklaşımın, sanatta, özellikle seramik alanında dönüşümü incelenmek istenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Sanat, Seramik, Tıp, Covid-19, Pandemi.

APPROACH TO MEDICINE IN ART AND EXAMPLES FROM CONTEMPORARY CERAMIC ART

Abstract: In artistic actions, influences from themes such as illness, health, epidemic, medicine can be measured as a module of the phenomenon of creating an artwork. In this context, medicine can be a source of inspiration for the transformation of the conditions, thoughts and experiences of the period in which people live into art. The approach to the topic of medicine in art has always existed from ancient times to the present. The depiction of medicine as a subject of art dates back to ancient times, with important and informative works such as clay tablets, paintings, sculptures and, more recently, photography. Additionally there have been some developments in the field of medicine inspired by art. Some drawings and miniatures are serve documentary characteristics. In addition to these, the detailed examination of anatomy in art was discussed in the study. In this study, from the invention of writing to medical symbols, the relationship between art and medicine in the historical process, and the artists who deal with the subject of medicine in their works are included and it is aimed to evaluate the current health problem addressed in contemporary ceramic art. In this article, prepared in accordance with research and publication ethics, it is aimed to examine the transformation of the approach to medicine in art, especially in the field of ceramics.

Keywords: Art, Ceramic, Medicine, Covid-19, Pandemic.

¹ Makalede Araştırma ve Yayın Etiği'ne uyulmuştur.

² Bu makale, Kübra Nur Hasçelikoğlu'nun Prof. Dr. Tuğrul Emre Feyzoğlu danışmanlığı ile yürütülen, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı'nda "Görünmeyenle Savaşmak: Pandemi" başlıklı Sanatta Yeterlik tezinden hareketle oluşturulmuştur.

1. Giriş

“Çağdaş uygarlığı anlayabilmek, dünya yüzünde eski uygarlıkları, bütün insanlığın ilk uygarlıklarını doğru tanıyabilmekle mümkündür. (Mustafa Kemal Atatürk) Bilindiği gibi, Sümerliler insanlık tarihinde dillerine uygun ilk yazıyı icat eden uygarlıktır.” (Çiğ, 2007, s. 39). Çivi yazısı olarak adlandırılan bir yazı sistemi geliştiren Sümerler, birçok alanda önemli eser vermişlerdir. Geliştirdikleri sistem “Önce resim şeklinde başlamış, yazı ve taşlar üzerine kazılmış. Daha sonra Fırat ve Dicle nehirlerinin getirdiği balçık, yazı malzemesi olarak kullanılmış. Yazı yüzyıllar boyunca resim yazısından çiviyazısı dediğimiz şekle dönüşmüş ve MÖ 2.binin başlarında hemen her konuyu yazacak şekilde geliştirilmiş.” (Çiğ, 2007, s. 39). Böylelikle elde ettikleri bilgileri kayıt altına alıp, zengin bir kültür ve sanat hayatına sahip olmuşlardır.

Antik Çağlardan günümüze kadar sanatın tıbbı olan katkısı, tıbbın da sanata olan katkısı yadsınamaz. Sanat ve tıp evrenseldir; din, dil, ırk ayırt etmeden topluma fayda sağlar. Tıbbi bilgilerin, deneyimlerin, buluşların geleceğe ulaşmasını sağlayan sanat uygulamaları, tarih boyunca izlerini koruyarak bizlere ışık tutmuştur. “Tıp ile sanat arasındaki ilişki eski dönemlerden günümüze pek çok önemli sanatçı tarafından resimlenmekte, heykel, illüstrasyon, fotoğraf gibi alanlarda da yapıtlar üretilmektedir. Bu alanda yapılan sanat çalışmaları tıp alanı ile ilgili olarak değişik dönemler hakkında bilgilendirici, önemli belgelerdir.” (Erkmen, 2015, s. 22).

“Sağlıkla ilgili ilk kayıtlara MÖ 2600 yılında Nippur’da bulunan Sümerlilerden kalma çok sayıdaki çivi yazılı kil tabletlerde rastlanmıştır. Ayrıca Uruk, Ur, Lagaş, Kiş gibi Sümer kentlerinde yapılan kazılarda birçok kil tablet ortaya çıkarılmıştır.” (Erkmen, 2015, s. 25). Ayrıca Atina Asklepieionu’nda bulunan cerrahi aletleri gösteren bir kabartma bulunmaktadır.

MÖ 3.binyılın son zamanlarında yaşayan ismi bilinmeyen Sümerli bir hekim, meslek arkadaşları ve öğrencileri için en kıymetli tıbbi reçetelerini toparlayıp not almaya karar vermiştir ve nemli topraktan 16x9,5 cm boyutlarında bir tablet elde etmiştir. Kamıştan çubuğu eğimli şekilde yontarak kalem gibi bir aparat oluşturmuş ve bununla tablete çivi yazısı kullanarak önemli ilaçların çoğunu kaydetmiştir. İnsanlık tarihinin ilk tıp elkitabı sayılan bu kilden yapılmış belge, 4000 yıldan fazla bir süre Nippur kalıntılarının derinliklerinde gömülü halde beklemiştir. Daha sonra Amerika’lı bir kazı topluluğu tarafından bulunup Philadelphia Üniversite Müzesi’nde korunmaya alınmıştır (Kramer, 1999, s. 86).

Antik Mısır’daki hekimlerin kullandıkları tıbbi aletlerin şekilleri kabartma, kazıma tekniği ile tabletlere işlenmiştir. Eski Mısırlılar testere, kerpeten, pens, terazi, makas, kanca, kaşık, matkap, ölçü çubuğu ve bıçak gibi birçok cerrahi alet kullanıp bunları duvarlara, taşlara, papirüslere not etmişlerdir. Zengin bir ilaç listesine sahip olan “Antik Mısır’da hekimlik, bir hekimin yanında usta-çırak ilişkisine göre veya Per Anhk (Hayat Evi) denilen kurumlarda öğretilirdi. Ayrıca bu kurumlarda cerrahi eğitim de mevcuttu.”(Algın, 2019).

“Tıp dilinde kullanılan Eskülap çizimleri, bir çift kanat bulunan ve etrafına iki yılan sarılmış olan değnek şeklinde alamet, tıp ve veteriner sınıfları işaretidir.” (Erkmen, 2015, s. 25). Türk Tıp Tarihinin kurucusu Prof. Dr. Süheyl Ünver’in hekimliğin sembolü olarak önerisi üzerine sembol; tıp, veterinerlik, eczacılık, diş hekimliği fakültelerinin amblemlerinde yer almaktadır. “İnsanın yeryüzündeki macerasının başlamasıyla beraber yani eski çağlardan itibaren hastalıklar ve tedavileri insanın olduğu her yerde karşımıza çıkar. Dolayısıyla her medeniyet kendine has tedavi yöntemleri geliştirir ve literatüre bir şeyler katar.” (Çaçan Ongun, 2020).

2. Tarihsel Süreçte Sanat ve Tıp

“Çağları aşan bir hekim İbn-i Sina, tarihteki Hipokrat ve Galenos gibi büyük hekimlerle kıyaslanır ve çoğu zaman onlardan daha ileri düzeyde kabul edilir.” (Öztekin, 2020, s. 109). Bilinen birçok hastalığın nedenleri ve tedavisi üzerine çalışmış, ameliyatlarda kullanılan aletleri icat etmiş, anatomi hakkında detaylı çizimler yapmıştır ve her hastasına ayrı tedavi şekli uygulamıştır.

İbn-i Sina Batı dünyasında Avicenna olarak da bilinir, 40’tan fazla kitap yazmıştır ve bunların içinde en önemlisi *‘El Kaanun Fi’t-Tib’*tr. 14 ciltten oluşan bu kitaba gözlem ve bulgularını aktaran âlim, birinci ciltte anatomi ile ilgili insan vücudu çizimini yapmıştır. İbn-i Sina’nın kitabı 19. yy’a kadar Avrupa’da tıp mekteplerinde ders kitabı olarak kullanılmıştır ve batı dünyasında *‘Tıbbın İncili’* olarak anılmaktadır. “Arapça yazılmış olan eser 1025 yılında tamamlanmıştır. Eserin içeriği İbn-i Sina’nın kendi hekimlik deneyimlerine, Orta Çağ İslam tıbbına, Antik Yunan hekim Galen’in yazılarına, Antik Hint tıp geleneğinin hekimlerinden Suşruta ve Çaraka’ya, Antik Arap ve Pers tıp geleneklerine dayanmaktadır.” (Erleten, 2019, s. 16).

İbn-i Sina insan fizyolojisi hakkındaki bilgilerle, enfeksiyon hastalıklarının bulaşıcı olduğu ve çoğalma eğilimi gösterdiğini bu kitapta yazmıştır. Enfeksiyon hastalıklarında kullanılması öngörülen karantina uygulaması hakkında ilk defa kitabında bahseden bilim insanı, günümüzdeki koronavirüs salgını zamanından bahseder gibi tedavi yöntemini de yıllar öncesinden tahmin etmiştir.

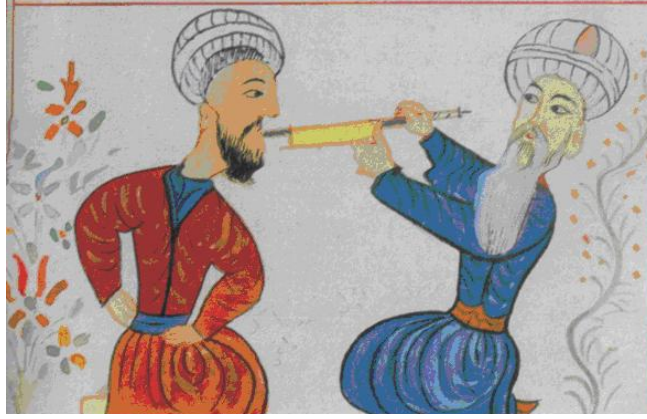
Şiraz’lı bir aileden gelen Mansur B. Muhammed B. Ahmed’in *Kitab-ı Teşrihü’l-Ebdan Min e’t-Tib* kitabı da İslam Dünyasında az sayıda bulunan resimli anatomi kitabına örnektir ve içerisinde insan vücut sisteminin şemaları yer almaktadır. İbn-i Sina’nın El Kaanun Fi’t-Tib eserine göre kitaptaki açıklamalar daha kısa ve yüzeyseldir. 1386 yılında yazılan eser, içinde bulunan resimler sayesinde büyük önem kazanmıştır.

Günümüzden 500 yıl önce hastalıkların nedenlerinin bilinmediği Orta Çağ Avrupa’sında, asepsinin² bilinmediği, anestezinin olmadığı, cerrahinin önemsenmediği, veba salgınlarının yaygın olduğu, anatomi çalışmalarının yasak olduğu bir dönemde Amasya’da Sabuncuoğlu Şerefeddin 17 yaşında ünlü bir hekim olmuştur (Öztek, 2020, s. 41).

Amasya’da 1385 yılında doğduğu tahmin edilen Şerefeddin Sabuncuoğlu Hipokrat, İbn-i Sina gibi âlimlerden etkilenmiştir. 80 yaşından sonra sağlıklı ilgili üç adet eser yazmıştır, bunlar; *Kitabü’l Cerrahiyyetü-l Haniyye, Akra-badin Tercümesi ve Mücerreb-nâme*’dir.

Ameliyatların nasıl gerçekleştiğini gösteren, resimli cerrahi eseri diyebileceğimiz *Kitabü’l Cerrahiyyetü-l Haniyye* isimli eserinde Sabuncuoğlu’nun deneyimlerinin, gözlemlerinin, araştırmalarının ve yeni tedavi yöntemlerinin bir sonucu olarak minyatür çizimleri yer almaktadır. “Bu eser İslam dünyasındaki ilk cerrahi atlas ve bir tıp ansiklopedisi niteliğindedir. Bu resimlerde hasta ve hekimin pozisyonunu ve aletleri nasıl kullandığı da görülmektedir.” (Öztek, 2020, s. 43). Osmanlı bilim camiasında gerektiği kadar bilinmeyen Sabuncuoğlu, tıp dünyasına birçok yenilik getirmiştir.

² asepsin: bakteri, virüs, mantar, parazit gibi hastalık yapıcı maddelerin bulunmaması veya bu maddelerle temas edilmemesi durumuna verilen addır

Görsel 1. Şerefeddin Sabuncuoğlu, (t.y.), Cerrahiyyetü'l Haniyye'deki Dişeti Koterizasyonu³ Tasviri.
Erişim: 16.11.2024. URL1

Kitaptaki minyatür çizimler içerisinde diş çekimi, ağrıyan diş ve diş soketlerinin tedavisi, apse boşaltımı, dişlerin nasıl beyazlatılacağı, diş taşı temizlenmesi gibi bilgiler ve tedavi yöntemleri bulunmaktadır. Görsel 1'de ise dişetin yakılarak tedavi edilmesi betimlenmiştir.

Sabuncuoğlu'nun eserinden önce yazılmış cerrahi ile ilgili herhangi bir kitapta tedavi uygulamalarının nasıl yapılacağı, kullanılan aletler ve yöntemleri tasvir eden çizimler olmadığı için kitabının asıl değerinin içindeki minyatürler olduğu bilinmektedir (Öztek, 2020, s. 44). Baş ağrısı, unutkanlık, omuz çıkığı, karaciğer tümörü, akciğer, dalak, siroz ve cüzzamlı bölgelerin tedavisi gibi minyatürleri çizen Sabuncuoğlu; hekim, cerrah, eczacı, diş hekimi, bilim insanı ve sanatçı kimliğiyle zamanın çok ötesinde yaşamış ve o dönemin kıymetli insanları arasında baş sırada olmayı hak etmiştir.

Günümüzde resim; psikoterapi ve rehabilitasyonda uygulanmaktadır. Tıbbın uygulamalarında kullanılan tıbbi apareyaj⁴ ve protezler, tıbbi teknik tablo ve fotoğraflar, birer sanat ürünüdürler. Sanatla tıbbin birbirlerine en çok yakınlaştıkları alan şüphesiz estetik ve reconstructive⁵ cerrahidir. Daha da ileriye gidip, bugün uygulanmakta olan endoskopik cerrahi prensibinin, şişe içine monte edilen maket gemiciklerin yapımından kaynaklandığı söylenebilir (Albukrek, 2015).

Seramik malzemelerin de tıp alanında kullanımı gün geçtikçe artmaktadır. Çoğunlukla ortopedik ve dental tedavilerde kemik yapısına uygun özelliği ile restorasyon işlemi yapmak için tercih edilmektedirler. Biyoyumluluğu bakımından biyocam-seramikler olarak adlandırılırlar. Rijit⁶ malzeme olması sebebiyle omurgaya ait kemiklerde, kol ve bacak eklemlerinde, kafatasında, göz, kulak, burun, gırtlak ve diş operasyonlarında kullanılabilirler.

Alman Rönesans Ustası Albrecht Dürer 1514 yılında yaptığı oyma resminde, küçük tabloda gösterilen vücuttaki 4 sıvıdan (kan, sarı safra ve kara safra, balgam) birinin insana verdiği özelliği resimlemiştir. Dürer'e göre bu sıvıların dengede olması, insan vücudunun sağlıklı olmasının bir göstergesidir. "Evreni de oluşturan 4 ana unsur; hava, ateş, su ve topraktır. İşte hastalıklar bu unsurlar arasındaki dengesizlikten doğar. Çünkü insan ve tabiat

³ koterizasyon: yakma tedavisi

⁴ apareyaj: alet, düzenek

⁵ reconstructive: yeniden yapıcı, yeniden inşa edilen, estetik ameliyat

⁶ rijit: kuvvet veya moment etkisi altında şekil değiştirmeyen, formunu koruyan

kendi içerisinde bir uyum halindedir. Bu uyum bozulduğu an hastalıklar da baş gösterir.”(Çaçan Ongun, 2020). Görsel 2’de görülen “1514 tarihli *Melencolia-I* Dürer’in en gizemli gravürlerinden biridir, bilgilerin zihnini kurcalayan evrensel bir başyapıttır. Kanatlarını açmış bir yarasanın üzerinde görülen eserin adı, muhtemelen simya ile yakından ilgili olan melankolinin ilk aşamasına gönderme yapar. Durgun haldeki madde, kendisini dönüşüme hazırlamaktadır.” (Özturan, 2004, s. 90-91). Dürer’in bu kapsamlı gravüründe, sanatsal hayal gücünün yansıması olan nesnelerin anlamları hala tartışmaya açık bulunmaktadır.

Görsel 2. Albrecht Dürer, 1514, Melankoli / Melencolia. (gravür, 24x18.8cm). Straus, Dr. Eugene W.&Alex. (2006). *Tıbbi Mucizeler, Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*. Domingo Yayıncılık.

Görsel 3. Claudius Galen, MÖ 131-200, Dolaşım Sistemi Şeması. Straus, Dr. Eugene W.&Alex. (2006). *Tıbbi Mucizeler, Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*. Domingo Yayıncılık.

Antik Roma'nın önemli hekimlerinden olan Claudius Galen'in Görsel 3'de dolaşım sistemi şeması ve altta şehit olmuş bir gladyatörle ilgilendiği tasvir edilmiştir. Asırlarca tıp alanında kendinden söz ettiren Galen'in tıbbi fikirlerinden '*Galenizm*' diye bahsedilir. Galen'in İslam tıp dünyası üzerinde fazlaca etkisi bulunduğu bilinmektedir. Mevlana C. Rumi, Mesnevi 24. beyitinde kendisinden “Ey bizim kibir ve azametimizin ilacı, ey bizim Eflatun’umuz! Ey bizim Calinus’umuz!” (Gültekin, 2020) diye söz etmiştir.

Galen, MS 130-203 yılları arasında yaşamış 18. yüzyıla kadar Doğu ve Batı tıbbi üzerinde söz sahibi olmuş çok ünlü bir hekimdir. Bergama’da tıp eğitimi alan Galen 16 yaşındayken tıp üzerine 3 kitap yazmıştır. Anatomi çalışmalarına domuz, öküz, maymun gibi hayvanları incelemekle başlamıştır. İnsan ölümleri üzerinde çalışmanın yasaklandığı bir dönemde yaralı gladyatörler üzerinde anatomi çalışmaları sürdürmüş, yara bakımı ve anatomi hakkında büyük deneyimler elde etmiştir (Bölükbaşı, 2014, s. 9-10).

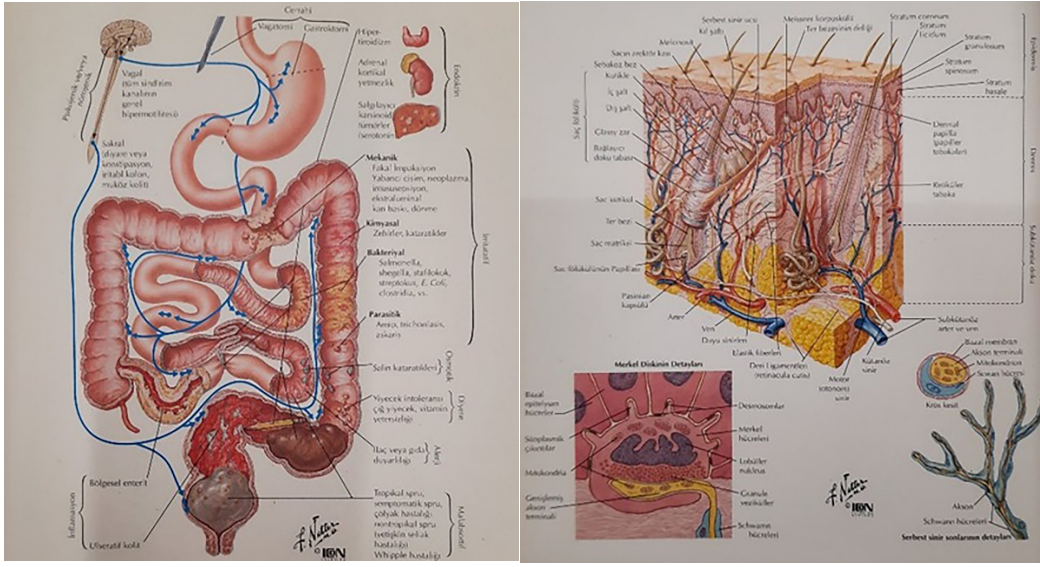

Görsel 4. Pieter Brueghel, 1562, Ölümün Zaferi / De Triomf van de Dood. (ahşap üzerine yağlıboya, 117x162 cm) Prado Müzesi, Madrid. Erişim: 19.12.2023. URL2

“Brueghel’in yaşadığı dönem, Katolik ve Protestanlar arası çatışmaların çok yoğun yaşandığı, veba salgınları yüzünden binlerce insanın öldüğü oldukça karışık ve tehlikeli bir dönemdir.” (Batur Çay, 2017, s. 50). Görsel 4’te Pieter Brueghel, ölümün ürkütücü tarafını tasvir eden eseri ile veba salgını ve vahşeti gözler önüne sermektedir. Toplumsal alt-üst oluşu ve insanlığın yaşadığı çaresiz korkuyu yansıtan tablodaki kompozisyon tipi, Brueghel’in ustası Bosch’un kullandığı kompozisyon tipine yakındır. Eserde gökyüzünün sağ tarafı mavi, sol tarafı kırmızıdır ve ölümün kırmızı taraftan geldiği düşünülmektedir. Ufuk çizgisinde gemilerin battığı, dumanların yükseldiği bir kasvet ortamı görülmektedir. Ölüm ordusu geldiğinde ölümden kaçış yoktur ve sosyal statü dinlemeyen ölüm karşısında, kimse kimseden önemli değildir. Orta alanda işkenceler, insan ve hayvan cesetleri sergilenirken umut ve mutluluktan eser yoktur. Saat ve zaman sembollerine sıkça rastlanırken ölümlerin çanları çaldığı yani ölümün zaferini kutladıkları anlaşılabilir (Rodoplu, 2020). “Bu eser Brueghel’in dehasının Hieronymus Bosch’un- kinden farkını, ne kadar büyük olduğunu ve derin, acı dolu, yoğun bir insanîyet de içerdiğini gösterir.” (Michel ve Charles, 2015, s. 164).

Covid-19 zamanı dünyada aynı bunalımı yaşayan herkes, benzer korunma yöntemleri geliştirmiş ve aynı hastalık için birbirine yakın tepkiler vermişlerdir. 500 yıl önce yaşanan veba salgını ve karşısındaki insanların çaresizliği de günümüzdeki salgınla benzerlik göstermektedir. Günümüz sanatçıları edebiyat, müzik, sinema, tiyatro, görsel ve plastik sanatlar alanlarında hastalıklarla ilgili mesajlar vermişlerdir. Brueghel de yaşadığı dönemin sesi olmuştur çünkü “Sanatsal gelişim toplumsal yapının gelişimiyle ilişkilidir. Sanatçılar yaşadıkları toplumlardan ayrı düşünemezler. Birey olarak içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olan sanatçı, toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle bir anlamda toplumun aynasıdır.” (Batur Çay, 2017, s. 50).

Görsel 5’te görülen çizimlerin sanatçısı Frank H. Netter’dir. Sol tarafta görünen çizimde kolon motilitesi ve diyarenin tedavisi, sağ tarafta görünen çizimde deri rahatsızlıklarının, derinin hangi yapısında oluştuğunu gösteren ayrıntılar betimlenmiştir. Netter’in öğrenci olduğu dönemlerde defterine sıkça karaladığı medikal çizimler, üniversitedeki hocaları tarafından ilgi toplamıştır ve hocaları Netter’den kullandıkları ders kitaplarına uygun çizimler yapmasını istemişlerdir.

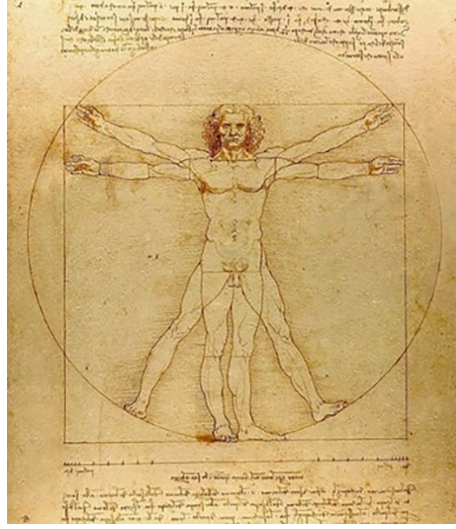

Görsel 5. Frank H. Netter, 2007, Frank H. Netter'in Gastrointestinal Sistem ve Deri Anatomisi çizimi. Raffa, Robert B.- Rawls, Scott M.- Beyzarov, Elena Portyansky. (2007). *Netter'in Resimli Farmakolojisi*, Yayın Yeri: Nobel Tıp Kitabevleri, s. 181 ve 366.

1906-1991 yılları arasında yaşayan Amerikalı hekim aynı zamanda Tıp Ressamı Frank H. Netter, 'Tibbin Mikelanji' olarak da bilinir. Resim sanatıyla ilgili profesyonel çalışmalar yaptıktan sonra 1933'te New York Üniversitesi, Tıp Fakültesini bitirmiştir ve edindiği sanat bilgilerini tıp bilgileriyle harmanlamıştır. Kitapları renkli ve gerçekçi çizimlerle dolu olduğu için resimsiz kitaplara göre daha akıcı ve anlaşılabilir şekilde okunmaktadır (Tarhan, 2014). Netter'in 20.000'e yakın çiziminden oluşan, 13 ciltlik *Netter Collection of Medical Illustration* günümüze kadar ulaşmıştır. Dünyada tıp ile uğraşanların seçtiği Netter'in İnsan Anatomisi Atlası ilk kez 1989 yılında basılmış ve 13 dilde çevirisi yapılmıştır. Sanatçı ve doktor olan Netter'in çizimlerinin bulunduğu kitabın yazarları "Hiçbir şey bir bilimsel veriyi, güzel bir sanat eserinden daha etkili olarak açıklayamaz ve anlatamaz." (Raffa, Rawls ve Beyzarov, 2007, s. 7-9) diyerek, sanatın önemini vurgulamışlardır.

Anatomi bilgisi güzel sanatlar akademisinin kaçınılmaz temel ögesi olduğu gibi, sibernetik ilmi, biyolojik fenomenleri ilim ve sanata uygulamayı üstlenmektedir. Sanat tarihinde bunun en çarpıcı örneklerinden birisi de Leonardo da Vinci'nin St. Pietro Katedrali'nin kubbesini inşa ederken, kafatası yapısını model alarak değerlendirmiş olmasıdır hiç kuşkusuz (Albukrek, 2015).

Dünyanın en büyük dehalarından kabul edilen Leonardo Da Vinci 1452-1519 yılları arasında yaşamış İtalyan Rönesans sanatçısı aynı zamanda mühendis, anatomist ve bilim insanıdır.

Görsel 6. Leonardo Da Vinci, 1485-1490, Vitruvius Adamı. (eskiz, kalem & mürekkep) Erişim: 03.11.2023. URL3

Görsel 6'da, 1487 yıllarında Da Vinci'nin yaptığı çizimin çevresinde Eski Roma Dönemi mimarlarından Vitruvius'un kitabını ilgilendiren notlar görünmektedir. "Kitapta klasik mimari tarzlarındaki oranların insan figürüne dayandığı yazmaktadır. İnsan vücudunun ideal oranlarını gösteren çizim bir kare ve çemberin içinde ölçülendirilmiştir. Bu çalışma Leonardo'nun anatomi ve oranlara olan ilgisiyle sanat ve bilim arasında bağlantı kuran düşüncüyü açıklamaktadır." (Hodge, 2013, s. 33). İnsan vücudu, güzellik ve matematik üçlüsünün gizemli bir ahenge sahip olması ilkesiyle oluşan bu eser, sanat ve bilimin arasındaki çizginin kaybolduğunu göstermektedir.

Da Vinci'nin oldukça ilgisini çeken anatomi, onun için çok önemli olmuştur, gece olduğunda gizlice ölen insanların bedenlerini incelemeye gittiği bilinmektedir. Sadece insan değil çeşitli hayvanların da vücudunun her bölgesini birbirinden ayırarak parça parça incelemiş ve resmetmiştir. İnsanın iç organlarıyla ilgili yaptığı çalışmalar ve ayrıntılı çizimler günümüzde hala hayranlık uyandırmaktadır ve modern tıba ilham vermektedir. Da Vinci insanın kafatasını, kafa derisini, kafatası içi ve oranlarını, insan kaslarının anatomisini, boyun el ayak anatomisini, cinsel organların yapısını ve çalışma prensibini, kadının gövdesi ve iskeletini, kalp ve kan damarlarının görünüşü ve çalışma sistemini, erkek omzunun anatomisi, baş-göz-beyin oranları, gırtlak çizimleri, bacak ve kol eklem yapısı, rahimdeki fetüsün farklı görünümünü, bir erkeğin, köpeğin ve atın bacaklarının karşılaştırmalı anatomisini incelemiş ve farklı görünümünü anlatan çizimler yapmıştır. Kilise tarafından ölü insan bedeninde çalışması yasaklanınca o da ölmüş sığır bedenlerini incelemiştir. *Sanatın Öyküsü* başyapıtında Da Vinci için "... sanatın temeli kesintisiz bir araştırma olmalıydı. Otuzdan fazla kadavra keserek insan vücudunun gizlerini araştırdı. Ana rahmindeki çocuk gelişiminin gizemlerini ilk araştıranlardan biri oldu." (Gombrich, 1997, s. 294) ifadelerine yer verilmiştir.

1606-1669 yılları arasında yaşayan Hollandalı Ressam Rembrandt, 1632 yılında anatomi dersini tuval üzerine aktarmıştır. Görsel 7'de yer alan bu önemli yapıt, bilimin 17. yüzyıldan başlayarak çağdaş dünyada ortaya çıktığını belirtmektedir.

Görsel 7. Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1632, Dr. Nicolaes Tulp'un Anatomi Dersi. (Tuval üzerine yağlıboya) Sanat ve Tıp. Erişim: 02.12.2023. URL4

Dr. Nicolaes Tulp'un halka açık diseksiyon yapması ve Rembrandt'ın da bunu tabloya kusursuz bir şekilde aktarması o dönemlerde pek rastlanmayan farklı bir şey olduğu için bahsi geçen ressam ve doktorun tanınırlığı artmıştır. Görsel 7.'de "Diseksiyonda doktor öncelikle karnı açıp bağırsakları çıkarıp iç organlara ve beyni incelemeye geçip dersi bitirdiğinden dolayı Rembrandt'ın eseri diseksiyon öncesini betimliyor görünmektedir." (Ormiston, 2013, s. 39).

Cerrahi aletlerin ve kanın görünmediği tabloda "Tulp el kaslarını çalıştıran sinirleri çıkarıyor. Sol eliyle sinirler sayesinde yapılan el hareketini gösteriyor. Rembrandt belki de elin hem cerrah, hem de sanatçı için önemini eşit derecede göstermek istemiştir, çünkü normalde kötü kokudan dolayı önce bedenle sonra uzuvlarla uğraşılırdı." (Spence, 2011, s. 15). Anatomisi incelenen cesedin ayakucundaki kitabın ise Vesalius'un *De Humani Corporis Fabrica* isimli eserinin olduğu düşünülmektedir.

Görsel 8. Alpin Arda Bağcık, 2023, Thiotixene. (Tuval üzerine yağlıboya, 155x200). Zilberman Gallery. Erişim: 28.11.2023. URL5

Görsel 8'deki eserde 1900 yılında Rush Tıp Fakültesi'nde (Chicago) Dr. James Herrick isimli tıp profesörünün dersinden bir fotoğraf referans alınmıştır. (James Herrick kadrajın sağ altında hemşirenin yanındaki) Sanatçının Dr. James Herrick'in özellikle bir dersini seçme sebebi, Herrick 1900 yılındaki İspanyol Gribi'nin tedavisi ve salgın oranının azalmasıyla ilişkili olarak bugün de kanıksadığımız maske-mesafe-hijyen üçlüsünü 1900 yılında öngörmüş olması ve bunun tıp alanında devrimsel sayılmasıdır. Dr. James Herrick'in referansını resme dönüştürebilmek için yapay zeka kullanılmaktadır. Yapay zeka da modern tıp gibi, girdiğin verilerin karşılığı olarak talep edene yapay zekanın kendi bilgi havuzundaki kesin olmayan tutarsız sonuçlarını çeşitli versiyonlarla sunmaktadır. İkisinde de ortaya çıkan sonuç şimdilik merkezinde 'insan' olmayan verilerin toplamıdır. Görselin kendisine döndüğümüzde de hasta olan figürün bir bedeni olmadığını fark ederiz, sadece kafadan ibaret olması modern tıbbın tedavi yöntemlerini çeşitli versiyonlarla deneyebilmek için olanak sağlamaktadır. (Kişisel görüşme)

3. Günümüz Çağdaş Seramik Sanatından Örnekler

Günümüz sanatında tıp olgusuna yaklaşım, Covid-19 pandemisi ile yeniden canlanmıştır. Sanatçılar yaşadığı çağa tanık olma, güncel olayları işleme ve duygu sağaltımı sebebiyle ortaya çalışmalar koymuşlardır. Koronavirüs ilk çıktığı zamanlarda kişisel sergi, karma sergi ve kolektif çalışmalar çoğunlukla sosyal medya aracılığıyla duyurulup, çevrimiçi sergi olarak bizlere ulaşmıştır. Çağdaş seramik sanatında da Covid-19 ile ilgili bazı örnekler, sanatta tıp konusunun devamı niteliğindedir. Bu örneklerden bir tanesi Filipinli sanatçı Hadrian Mendoza'nın 'Virus' isimli eseridir. Güzellik ve tehlike birlikteliğinin ilgi çekici olduğunu düşünen sanatçı 33x38,1x38,1 boyutlarında seramikten virüs heykeli yapmıştır. Güncel salgın Covid-19'un tehlikesi, beraberinde Mendoza'nın ailesiyle birlikte daha fazla zaman geçirme fırsatı yakalamasına olanak sağlamıştır.

Görsel 9. Hadrian Mendoza, 2020, Virus. Zenith Gallery. Erişim: 18.02. 2023. URL6

Görsel 9'da "Sanatçının 2016'da başlayan ve devam eden 'Virus' serisi, 2020'den itibaren Covid-19'a gönderme yapan dikenli sırlı seramikler içeriyor. Doğada bulunan renklerle bağlantılı kil ve sırlarla çalışan Mendoza, heykellerinin köklerinin topraktan geldiğini izleyicilere hatırlatıyor." (Mendoza, 2020). Sanatçı bu eserinde, hayatımıza giren ve kendinden çok bahsettiren virüsün somut bir izdüşümünü ve çeşitli uyarlamalarını oluşturmuştur.

Hong Kong'lu sanatçı Johnson Tsang ise sürrealist hayal gücünün etkisiyle gerçekçi heykel çalışmaları yapmaktadır. Görsel 10'da sanatçı, salgın döneminde aşkı simgeleyen porselen heykelinde cilt ve maskeyi bütünleştirip,

yüz hatlarını gerçekçi bir şekilde yansıtmaktadır. Sanatçı eserinde, yüzlerdeki kimliği tanımlayan gözleri eksik yaparak ve renk kullanmayarak izleyicide bir boşluk hissi oluşturmaktadır.

Görsel 10. Johnson Tsang, 2020, Still in One Piece III. Erişim: 19.02.2023. URL7

Tsang, aşk kelimesinin sadece güzel şeyleri temsil etmediğini, nefret ve korkunun da sevginin bir parçası olabileceğini düşünmektedir. İzleyicilerine, virüsün vahim sonuçlarını unutmamalarını, sorunu çözme veya ortadan kaldırma çabasında olmalarını tavsiye etmektedir. Sanatçı özellikle pandemi döneminde sevgi ve yakınlık hissinin insanlara teselli ve huzur sağladığını bizlere hatırlatan çalışmalar ile oldukça beğeni toplamıştır (Baliman, 2020).

Pensilvanyalı sanatçı Peter Olson 2020 yılında dünyada yankı uyandıran Covid-19 gerçekliğini, yaptığı seramik form ve çektiği fotoğraflarla bütünleştirmektedir. Pandemi döneminde çekmiş olduğu fotoğrafları, mürekkebinde yoğun demir elementi bulunan yazıcıdan çıkartıp, önceden yapmış olduğu sırlanmış seramik vazo ve tabakların üzerine düzenleme yaparak uygulamaktadır. Tekrar pişirimden geçen seramiklerin yüzeyinde fotoğraf çıkartmaları sabitlenmektedir.

Sanatçı yaptığı çalışmalarda güzelliğe önem vermeyen, içgüdüsel olarak beğendiği işleri ortaya koyan bir tavır sergilemektedir. Görsel 11'deki uzaktan hoş görünen çalışmalarına yakından bakıldığında, çok da hoş olmadıklarını ve içinde bulunduğumuz yılları temsil ettiğini düşünmektedir.

Görsel 11. Peter Olson, 2020, Kovid kavanozu 11x9 inç, Kovid vazosu 19x6 inç, Ası kasesi 13 inç / Covid jar, Covid urn, Vaccine bowl. (Porselen kil karışımı ve demir oksit çıkartmaları). Erişim: 19.02.2023. URL8

Sanatçının yaratıcılığına ilham veren şeyler; vintage tıp metinleri, ölüm, hastalık ve tüm çürüten görkemiyle yaşamdır. Seyahat ettiği her yerde fotoğraf çeken ve Daniel Defoe'nun '*Veba Yılı'nın Günlüğü*' kitabını okuyan Olson, elinde biriktirdiği Covid-19 görüntülerini katman katman kullanmış ve hepsi mükemmel görünmesin diye bazı görüntüleri odak dışı yaparak, oksit çıkartmaları şeklinde eserlerine uygulamıştır (Beausire, 2020). Böylelikle eserler sepya fotoğraf baskısını andıran bir kahverengi tonuna ve ayrıntılarında gizlenen güçlü içeriğe sahip olmuştur.

Bu çalışmaların yapıldığı dönemde, tüm dünyada insanları etkisi altına alan Covid-19 salgınıyla mücadelede çok kıymetli doktorlarımızı, sağlık çalışanlarımızı kaybettik. Hayatını kaybeden değerli insanlarımızın topluma neler kattığına, verdiği mücadeleye, nelerini feda ettiklerine karşı gösterilen saygının bir ifadesi olarak Eskişehir Tepebaşı Belediyesi öncülüğünde bir anıt yapılmıştır. Sağlık çalışanlarının unutulmaması için hazırlanan bu projede sanat eserleri ve kayıplarımızın isimlerinin iç içe düzenlemesi sağlanmış ve baca formu oluşturulmuştur. Görsel 12'de görünen *Varlığınız Sağlığımız Anıtı*'nin yapımında 57 Türk sanatçının seramik eseri ve kaybettiğimiz sağlıkçıların tuğla yüzeyine işlenmiş isim-soyadları yer almaktadır. 450 birim seramik eser ve 425 sağlıkçının isminin yer aldığı anıt, Eskişehir için önemli olan tarihi kiremit fabrikalarını sembolize etmektedir.

Görsel 12. Bilgehan Uzuner'in tasarladığı kolektif eser, 2021, Varlığınız Sağlığımız Anıtı.

Kişisel Arşiv

Eskişehir Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu 13 kez yapılmış olup, pandemi döneminde uzaktan kolektif çalışma şekli ile üretime devam etmiştir. Tepebaşı Belediye Başkanı Ahmet Ataç'ın yıllardır destek olduğu Sempozyumun mimarı Bilgehan Uzuner, *Seramik Türkiye Dergisi*'ne anıt hakkında "Covid 19 hastalığını, ölümleri ve Pandemi'yi hangi biçimle, nasıl anlatırız sorusu bizi zorlayan en önemli konuydu. Toplumun sağlığı için özveriyle çalışırken canlarını hiçe sayan sağlıkçılarımıza bir anıt eser tasarlayarak, anılarına bir saygı duruşunu uygun bulduk." (Seramik Türkiye, 2020) ifadelerini kullanmıştır. Kayıplarımızın isimlerinin tek tek yazılı olduğu vefa anıtı durduğu sürece, salgın felaketinin ve sağlığın öneminin gelecek nesiller tarafından daha iyi anlaşılacağı tahmin edilmektedir.

Türk Seramik Sanatının önemli temsilcilerinden Zehra Çobanlı akademisyen ve idarecilik görevlerinin yanı sıra düzenlediği etkinlikler, yürütmüş olduğu danışmanlıklar, bilimsel çalışmalar, yurtiçi ve yurtdışında katıldığı birçok sergi, sempozyum, workshop, sanatsal jüri üyelikleri ve ödülleri ile kuşaklar boyunca kendinden söz ettirmektedir. Başarılı sanatçı pandemi döneminde '*Belirsiz Zamanlar ve Sonrası*' isimli sergiye çevrimiçi olarak katılmıştır.

Görsel 13. Zehra Çobanlı, 2020, Korona Aşısı / Corona Vaccine (25x35 cm). Sille Sanat Sergi. Erişim: 17.12.2023. URL9

Görsel 13'te Çobanlı'nın çevrimiçi uluslararası davetli seramik sergisinde yer alan eseri bulunmaktadır. Eserde renkli astarlar kullanılmış, maske ve enjektör ön planda tutulmuş ve pandemi dönemine vurgu yapılmıştır. Sergi; yaşamayı anlamlı kılmak, umutları canlandırmak, hayata sıkıca tutunmak, sanatın tedavi edici gücüyle tanışmak ve bunları bir kez daha hatırlatmak amacıyla düzenlenmiştir.

Sanatçı, eserine 2020'nin gündemine damga vuran '*Korona Aşısı*' ismini vermiştir ve o dönemin insanlık tarihi açısından unutulmayacağını belirtmiştir. Salgın hastalık gibi karmaşık dönemlerde, sanatçıların eserleri ile hayata anlam katmalarının ve süreci olumlu şekilde atlatmalarının örneklerine tarih boyunca tanıklık edilmektedir. Dünyanın her yerinde kısıtlama ve yoksunluğu hayatımıza getiren salgın, yaşamsal amaçlarımızı, algılarımızı ve geleceğe yönelik beklentilerimizi değiştirmektedir. Ne olduğunu tam anlayamadığımız bu zorlu sürecin, toplumdaki kişilere, sanatçılara ve onların ürettikleri işlere ne şekilde yansıtacağı, sanatın nasıl bir dönüşüm yaşayacağı merak edilmektedir (Seramik Türkiye, 2020).

Firdevs Müjde Gökbel pandemi döneminde kaleme aldığı "Pandemi Süreci: Seramik Sanatına Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makalesinde salgının dünyanın çoğu yerinde kaotik durumlar ile son derece sarı olduğunu, eserlerinde ölüm konusunu ele aldığını belirtmektedir (Gökbel, 2021, s.60). Aynı dönemde sanatsal eser üreterek çağdaş seramik sanatına değer katan, topluma konuyla ilgili mesaj veren Sanatçı ve Akademisyen Gökbel ülkemizin de içinde bulunduğu zorlu pandemi döneminde porselen maskeler yaparak toplumsal birlik ve beraberliğin önemini vurgulamaya çaba göstermiştir. Gökbel yaptığı bu çalışmalarla medikal maske serisini oluşturmuştur.

Görsel 14. Firdevs Müjde Gökbel, 2020, Medikal Maske Serisi- Sağlıkta Ötesi Hiç.

Erişim: 12.11.2023. URL10

Ailesinin koronavirüs geçirmesi ve babasının ağır bir şekilde hastalığı atlatması nedeniyle maske projesini hayata geçiren sanatçı, Görsel 14'te bulunan maskenin kenarlarındaki ip kısımlara altın dekor uygulamıştır. Covid-19 başladığında kullanılacak iyi ve uygun bedelde bir maske bulmanın güç olduğuna dikkat çekmek isteyen sanatçı, maskede kullandığı altın dekor ile haksız kazanç sağlamaya çalışan satıcılara bir gönderme yapmaktadır (Trt Haber, 2021).

Pandemi konusuyla ilgili eserler üreten bir diğer sanatçı Buket Acartürk'dür. Sanatçı yüzyılın en büyük mücadelesini veren sağlık çalışanlarının üç saatlik mesai süresi sonunda eldiven, maske, kişisel koruyucu tulum ve çizmelerinden akan terlerin ne kadar kıymetli olduğunu ve bu durumdan oldukça etkilendiğini belirtmektedir. Ulusal televizyon kanallarında gördüğü bu manzaralara inanmadığını, tekrar tekrar izlediğini, bu özverili çabalara karşılık bir sergi yapma isteğinde olduğunu açıklamıştır (Trt Haber, 2021). Ve akabinde sanatçı düşündüğü sergiyi hayata geçirmiştir.

Görsel 15. Buket Acartürk, 2021, Kan ter. Trt Haber. Erişim: 16.04.2023. URL11

Pandemi döneminde sağlık personellerinin özverili çalışmalarına dikkat çeken sanatçı, sergisi için 166 adet porselen eldiven üretmiştir ve bu formlarla Görsel 15'teki gibi farklı düzenlemeler oluşturmuştur. Acartürk için "Porselenin inceliği, şeffaflığı, ışık geçirgenliği; emek, çaba, yaşam ve ölümü simgelemektedir. Her şeye rağmen çalışmanın, direngenliğin, yılmamanın göstergesi olarak da porselenin dayanıklılığı ve kolay kırılmama özelliğine vurgu yapılmıştır." (Trt Haber, 2021) Sanatçı porselen malzemenin zahmetli yapısı ve sunduğu imkanları, söz konusu süreç ile ilişkilendirerek kavramsal boyutta eserler ortaya koymaktadır. Sade ve basit görünen her bir eldiven formu, sağlık görevlilerinin çalışma anındaki el pozisyonlarıyla ilgilidir. Farklı enstalasyon biçimleriyle 'Kan-Ter' isimli sergi, zorlu mücadeleler veren sağlık çalışanlarına ithafen yapılmış olup tıp konusuyla ilgili eserler içerisinde yerini almaktadır.

4. Sonuç

Geçmişten günümüze çeşitli sanat alanlarında tıp konusuna yaklaşım hep söz konusu olmuştur. Yüzyıllar öncesinde Doğuda ve Batıda değerli sanatçılar tarafından yapılan sanat çalışmaları, tıp alanı hakkında bizlere bilgilendirici, önemli belgeler miras bırakmıştır. Sanatın tıbbı, tıbbın da sanata olan katkısını anlamak amacıyla yapılan araştırma, günümüz salgını ve seramik sanatından örneklerle ele alınmıştır. Yaşanmış zamanın izlerini, yaşanılan zamanı ve geleceğe dair fikirleri özgün ifadeleriyle şekillendiren sanatçılar, buldukları çağın tanığı olarak eserler ortaya koymuşlardır. Yazının icadı, kil tabletlere işlenen tasvirler, eskizler, minyatürler, resim ve heykellerden günümüz çağdaş sanat eserlerine kadar olan süreçte sanatçılar hep içsel dünyalarındaki duygularını ve düşüncelerini sanat aracılığıyla dışa vurmuşlardır. Bilim insanları da sanatçıların yaşadığı bu dışavuruma benzer süreçler yaşayarak araştırma ve çalışmalarda bulunmuşlardır. Örnek olarak İbn-i Sina birçok hastalığın nedenine yönelik gözlem ve bulgularını yazdığı külliyat niteliğindeki eserini, anatomi çizimleriyle buluşturmuş, Şerefeddin Sabuncuoğlu ise minyatür tekniğini kullanarak, resimli cerrahi kitap diyebileceğimiz, bilgi aktarıcı eserler üretmiştir. Leonardo Da Vinci başyapıtları ile fikir ve ilham kaynağı olup bilim ile sanat arasında muhteşem bir bağlantı kurmuştur. Rembrandt'ın anatomiye çözüme meselesinden ortaya çıkan performansı tüm detaylarıyla eserine yansımıştır. Hekim kimliğiyle sanattan faydalanan ve bu tıbbi çizimler ile sanat eseri ortaya koyan bilim insanlarımız her iki disiplin arasındaki kaynaşmayı sağlamış, sanat ve tasarım alanına katkıda bulunmuşlardır. Başka bir deyişle sanatçı kimliğiyle anatomiye ince detaylarına kadar çözen dehalarımız da bu iki alan arasındaki sınırı ortadan kaldırma yönünde başarılarla imza atmışlardır. Bu kapsamda sanatın tıbbı, tıbbın da sanatı nasıl etkilediği gözlemlenmiştir.

Seramik sanatında 2020 yılına kadar yapılmış olan çalışmalarda tıpla ilgili örnekler bugünkü kadar dikkatimizi çekmemiştir. Covid 19 hastalığıyla yakından muhatap olmamız nedeniyle söz konusu yıldan sonra, sıklıkla bu konuyu değerlendiren eserler karşımıza çıkmaktadır. Ağırlıklı olarak kendilerine seçtiği konular üzerine çalışan sanatçılar, bahsi geçen zamanda virüs konusuna öncelik vermişlerdir. Tıp alanına gönderilen atıfların aslıyla biçimlenen seramik eserler, izleyicisine hem bireysel duygularını hem de toplum bilincinin yansımalarını çağırıştırılmaktadır.

Yapmış olduğumuz incelemeyle sanat ve bilimin ortak yönlerinin olduğu tespit edilmiştir. Bu birlikteliğin sanat alanında daha ayakları yere basan eserler verebileceği, bilimsel alanlarda ise buluşlara ilham olabileceği gözlemlenmiştir. Çalışmada bunların yanı sıra birbiriyle diyalog içerisinde ilerleyen örneklerin değerlendirmesi de yapılmıştır. Geçmişten günümüze kadar olan süreçte yapılan tıp araştırmaları ve sanat çalışmalarının katkılarıyla hazırlanan bu çalışma, bundan sonra yapılacak olan araştırmalara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Albukrek, Musa. (2015). Sanat ve Tıp. *Adalı Dergisi*, sayı:116

Algın, Oraj. (2019). Antik Mısır'da Tıp Bilimi. *Bilim İletişimi Platformu*. Erişim tarihi: 25.12.2023. <https://gelecekbilimde.net/antik-misirda-tip-bilimi/>

Baliman, Laura. (2020). *Art in Covid: Johnson Tsang-Still in One Piece*. Erişim tarihi: 03.01.2024. <https://studentnewspaper.org/art-in-covid-johnson-tsang-still-in-one-piece-iii/>

Batur Çay, Meral. (2017). Pieter Brueghel: Ölümün Zaferi. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, Cilt/Vol.3 Sayı/No. 2: 50-57

Beausire, Laura. (2020). *Art of the Moment: Pandemic-Inspired Pottery*. Erişim tarihi: 15.09.2023. <https://www.5280.com/art-of-the-moment-pandemic-inspired-pottery/>

Bölükbaşı, Okan. (2014). Galen's Neurology, Galen'in Nörolojisi. *History of Neurology/Nöroloji Tarihinden*

Çaçan Ongun, Berna. (2020). *Osmanlı'da yaşamak: Sıhhatli bir yaşam sürmek için yapılanlar*. Independent Türkçe. Erişim tarihi: 19.12.2023. <https://www.indyturk.com/node/222451/t%C3%BCrkiyeden-sesler/osmanl%C4%B1da-ya%C5%9Famak-s%C4%B1hhatli-bir-ya%C5%9Fam-s%C3%BCrmek-i%C3%A7in-yap%C4%B1lanlar-1>

Çiğ, Muazzez İlmiye. (2007). *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-1 Tarihte İlk Edebi Eserden Seçmeler*. Kaynak Yayınları.

Erkmen, Nazan. (2015). Sanatta Tıp: Ameliyatlar, Tedaviler, Tıbbi Müdahaleler, Mısırlılardan Günümüze Sanat Eserleri. *Denge Dergisi*, Yıl:11, Sayı:43/2015-2

Erleten, Atilla. (2019). *İbn-i Sina Biyografisi*. (Tezcan Çaltık, Editör). Gülmat Matbaacılık.

Gombrich, E.H. (1997). *Sanatın Öyküsü*. (E. Erduran, Ö. Erduran, Çev.). Remzi Kitabevi.

Gökbel, Firdevs Müjde. (2021). Pandemi Süreci: Seramik Sanatına Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Sanat Dergisi*, Sayı:13, 50-68

Gültekin, Hidayet. (2020). *Mesnevi-i Şerif Tercümesi*. Erişim tarihi: 20.12.2023. <https://www.gazete-bir.com.tr/yazarlar/hidayet-gultekin/mesnevi-i-serif-tercumesi/7296/>

Hodge, Susie. (2013). *Gerçekten Bilmeniz Gereken 50 Sanat Fikri*. (E. Gözgülü, Çev.). Bkz Yayıncılık.

Kramer, Samuel Noah. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Michel, E., Charles, V. (2015). *Pieter Bruegel*. Yapı Kredi Yayınları.

Ormiston, Rosalind. (2013). *Rembrandt 500 Görsel Eşliğinde Yaşamı ve Eserleri*. (M.B. Albayrak, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Öztek, Zafer. (2020). *Bilimin Öteki Yüzü-Tıp Tarihinde Gezinti*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Kitapları, Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.

Öztek, Hikmet Anıl. (2020). *İbni Sina Hiç Kimse Görmek İstemeyen Biri Kadar Kör Olamaz*. Destek Yayınları.

Özturan, Kutay. (2004). *Art Book Dürer Alman Rönesansı'nın Büyük Ustası*. Dost Kitabevi.

Raffa, Robert B.- Rawls, Scott M.- Beyzarov, Elena Portyansky. (2007). *Netter'in Resimli Farmakolojisi*. (M. İsbir, Çev.). Nobel Tıp Kitabevleri.

Rodoplu, Serra. (2020). *Bu resim 2020'yi anlatıyor | Ölümün Zaferi | Bruegel*. Erişim tarihi: 03.12.2023. https://www.youtube.com/watch?v=sxdetgC6aG0&ab_channel=serrarodoplu

Seramik Türkiye. (2020). *"Varlığınız Sağlığımız" Baca Anıtı Yitirdiğimiz Sağlıkçılarının Adını Yaşatacak*. Erişim tarihi: 07.11.2023. <https://www.seramikturkiye.org/post/varli%C4%9Finiz-sa%C4%9Fli%C4%9Fimiz-baca-aniti-yi%CC%87ti%CC%87rdi%CC%87C4%9Fi%CC%87mi%CC%87z-sa%C4%9Flik%C3%A7i%CC%87li%CC%87n-adini-ya%C5%9Fatacak>

Seramik Türkiye. (2020). *Bilim, Sanat, Teknoloji ve Endüstri Dergisi*. Zehra Çobanlı - *Belirsiz Zamanlar Ve Sonrası*. Erişim tarihi: 19.02.2024. <https://www.seramikturkiye.org/post/beli%CC%87rsi%CC%87z-zamanlar-ve-sonrasi>

Seramik Türkiye. (2020). *Buket Acartürk - Sağlık Çalışanlarına Adanmış Bir Sergi*. Erişim tarihi: 12.08.2022. <https://www.seramikturkiye.org/post/sa%C4%9Flik%C3%A7i%CC%87li%CC%87n-adanmi%C5%9F-bi-r-sergi-kan-ter>

Spence, David. (2011). *Rembrandt*. (İ. Sevinç, Çev.). Koleksiyon Yayıncılık.

Tarhan, Ömer Rıdvan. (2014). *Anatominin Tarihçesi (Tarihsel Gelişimi)*. Turkcerrahi.com. Erişim tarihi: 13.09.2023. <https://www.turkcerrahi.com/makaleler/cerrahinin-gelisimi/anatominin-tarihcesi/>

Trt Haber. (2021). *Koronavirüse dikkat çekmek için porselenden maske*. Erişim tarihi: 12.11.2023 <https://www.trthaber.com/haber/guncel/koronaviruse-dikkat-cekme-icin-porselenden-maske-556906.html>

Trt Haber. (2021). *Sağlıkçılara adanan sergi: KAN-TER*. Erişim tarihi: 13.08. 2022. <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/saglikcilara-adanan-sergi-kan-ter-561502.html>

Görsel Kaynakçası

Görsel 1: Şerefeddin Sabuncuoğlu, (t.y.), Cerrahiyyetü'l Haniyye'deki Dişeti Koterizasyonu Tasviri. Erişim: 16.11.2024. <https://www.hepsaglik.net/serafettin-sabuncuoglu-ve-hayati/>

Görsel 2: Albrecht Dürer, (1514). *Tıbbi Mucizeler, Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*. (gravür). Straus, Dr.Eugene W.-Straus, Alex. (2006). Domingo, Bkz Yayıncılık.

Görsel 3: Claudius Galen, (MÖ 131-200). *Tıbbi Mucizeler, Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*. (çizim). Straus, Dr.Eugene W.-Straus, Alex. (2006). Domingo, Bkz Yayıncılık.

Görsel 4: Pieter Brueghel, 1562, Ölümün Zaferi / De Triomf van de Dood. (ahşap üzerine yağlıboya, 117x162 cm) Prado Müzesi, Mad-rid. Erişim: 19.12.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%96l%C3%BCm%C3%BCn_Zaferi#/media/Dosya:The_Triumph_of_Death_by_Pieter_Bruegel_the_Elder.jpg

Görsel 5: Netter, Frank H. (t.y.). *Netter'in Resimli Farmakolojisi*. (gastrointestinal sistem ve deri anatomisi çizimi). Raffa, Robert B.- Rawls, Scott M.- Beyzarov, Elena Portyansky. (2007). Yayın Yeri: Nobel Tıp Kitabevleri, s. 181 ve 366.

Görsel 6: Leonardo Da Vinci, 1485-1490, Vitruvius Adamı. (eskiz, kalem & mürekkep) Erişim: 03.11.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Vitruvius_Adam%C4%B1#/media

Görsel 7: Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1632, Dr. Nicolaes Tulp'un Anatomi Dersi. (Tuval üzerine yağlıboya) Sanat ve Tıp. Erişim: 02.12.2023. <https://arsiv.adalidergisi.com/cms/2010-2019/2015/sayi-116-subat-2015/makale/532/sanat-ve-tip>

Görsel 8: Alpin Arda Bağcık, 2023, Thiotixene. (Tuval üzerine yağlıboya, 155x200). Zilberman Gallery. Erişim: 28.11.2023. <https://www.artnet.com/artists/alpin-arda-bagcik/thiothixen-a-DeKC6nT8O1aE07KKxmLgKQ2>

Görsel 9: Hadrian Mendoza, 2020, Virus. Zenith Gallery. Erişim: 18.02. 2023. <https://www.artsy.net/artwork/hadrian-mendoza-virus-ii>

Görsel 10: Johnson Tsang, 2020, Still in One Piece III. Erişim: 19.02.2023. <https://www.sanatperver.com/johnson-tsang/>

Görsel 11: Peter Olson, 2020, Kovid kavanozu 11x9 inç, Kovid vazosu 19x6 inç, Ası kasesi 13 inç / Covid jar, Covid urn, Vaccine bowl. (Porselen kil karışımı ve demir oksit çıkartmaları). Erişim: 19.02.2023. <https://www.5280.com/2020/12/art-of-the-moment-pandemic-inspired-pottery/>

Görsel 12: Bilgehan Uzuner'in tasarladığı kolektif eser, 2021, Varlığınız Sağlığımız Anıtı. Kişisel Arşiv

Görsel 13: Zehra Çobanlı, 2020, Korona Aşısı / Corona Vaccine (25x35 cm). Sille Sanat Sergi. Erişim: 17.12.2023. <https://sergi.sillesanat.com>

Görsel 14: Firdevs Müjde Gökbel, 2020, Medikal Maske Serisi- Sağlıktan Ötesi Hiç. Erişim: 12.11.2023. <https://dergipark.org.tr/>

Görsel 15: Buket Acartürk, 2021, Kan ter. Trt Haber. Erişim: 16.04.2023. <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/saglikcilara-adanan-sergi-kan-ter>